

**СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕСУДІҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ:
МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ДАМУ ПРЕСПЕКТИВАЛАРЫ****Сапарбекова Бибинұр Ернарқызы**muxametnur@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

Заң факультетінің 4-курс студенті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі - Н.Д. Мырзатаев

Қазіргі кезде кез келген елдің өзекті мәселесіне айналып отырған сыбайлас жемқорлық, Қазақстанға да, тамырын тереңге жая орныққан. Ол өз ауқымдылығымен ерекшеленіп, бүгінде еліміздің әлеуметтік-экономикалық даму үрдісін, нарықтық экономиканың құрылуын, инвестициялар тарту барысын тежеуде. Бұл кесел заман ағысымен дамып, мол қаражат пен әлеуметтік бәсекелестік пайда болған жерлерге өзінің орасан зор зиянын тигізуде. Мәселен, бүгінде елімізде жемқорлықтың өсіп өркендеп кеткендігі соншалық жасыруға да себеп қалмады. Құдды бір біздің өмір сүру салтымызға айналып кеткен дерміз. Себебі, ұсақ түйек бір ісімізді тындыру үшін біреудің қалтасын толтырмасаң, ол іс айлап, жылдап жүрмей, я болмаса тіпті ұмытып та кетеді. Ал ірі қараны бүтіндей жұтып жатқандардың саны қанша. Олардың бірі білінсе бірі білінбей жатыр. Ал кейбіреулеріне жазадан жалтаруына жол беріп, шет ел асып кетуде. Күнде болмасын бірақ күнара БАҚ-тан «пәленше осынша ақша жымқырды, түгенше үлкен көлемде парамен ұсталды» деген жаңалық естіп, енді оған етіміз үйреніп бара жатқандай: қолымызды бір сілтейміз де, тіршілік қамын ойлап жүре береміз. Осындай болып жатқан келеңсіз жайттармен қоғам қалай күресуде? Парақорлықтың шегі бар ма? Жемқорлық белең алған қандай салалар? Аталған дертпен ғаламның қай елдері үздік нәтиже көрсетуде? Қоғамды сыбайлас жемқорлыққа түпкілікті қарсы қою мүмкін бе? Мемлекеттің, жалпы әлемнің сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шаралары мен жазалау заңнамалары қаншалықты жүзеге асуда? Басқа да көкейтесті сұрақтар бізді және осы қоғамдағы жастарды алаңдатуда.

«Сыбайлас жемқорлық» деген түсінік мағынасына этимологиялық қарау мұны «параға сатып алу», «пара» ретінде, «corruptio» деген латын сөзін алып, анықтауға мүмкіндік береді. Рим құқығында сондай-ақ «concupire» түсінік болған, ол жалпы сөзбен айтқанда «сындыру, бүлдіру, бұзу, зақымдау, жалғандау, параға сатып алу» деген түсінік беріп, құқыққа қарсы іс - әрекетті білдірген. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі сыбайлас жемқорлықты пара беріп сатып алу, лауазымды адамдардың, саяси қайраткерлердің сатқындығы ретінде сипаттайды.

Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстарға негізінен лауазымды қылмыстар жатады. Өмір көрсеткендей, қызмет өкілеттігін теріс пайдалану, билікті не қызметтік өкілеттікті асыра пайдалану, пара алу, пара беру, парақорлыққа делдал болу, қызметтік жалғандық жасау, көрінеу жалған сөз жеткізу, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, көрінеу жалған жауап беру, сарапшының жалған қорытындысы немесе қате аудару, жалған жауап беруге немесе жауап беруден жалтаруға, жалған қорытынды беруге не қате аударуға сатып алу, лауазымды адамдардың сот үкімін, сот шешімін немесе өзге де сот актісін орындамау, осындай қылмыстардың барлығы жемқорлық сыбайластық байланыстарды пайдалану арқылы жасалады.

ҚР Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің мәліметі бойынша жылына 3000-ға жуық сыбайлас жемқорлыққа қарсы қылмыс тіркеледі екен. Мәселен, 2016 жыл бойынша 2807 сыбайлас жемқорлық қылмыстары тіркелген, олардың үштен бірі парақорлық фактілері (1031 немесе 31%), 22% ұрлау (605), 20% қызметтік лауазымды асыра пайдалану (558), 17% қызметтік жалғандық (481). Барлығы 2016 жыл бойынша сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметпен 1129 лауазымды тұлғалар қылмыстық

жауапкершілікке тартылды, оның ішінде 18 республикалық, 59 облыстық, 134 қалалық мағынадағы және аудандық деңгейдегі басшылар [1].

Қарап тұрсақ жемқорлықпен бетпе бет келмеген бірде-бір сала қалмаған. Мәселен, жол құрылысы, жер қатынастары, үй құрылысы, дене шынықтыру және спорт, ауыл шауашылығы салаларында сыбайлас жемқорлық белең алып кеткен. Мысалы, жол құрылысы саласындағы жемқорлыққа тоқтайтын болсақ, соңғы жеті жылда автокөлік жолдарын салуға республикалық бюджеттен 1 трлн. теңгеден астам қаражат бөлінген. Ал халықаралық рейтингтерге сәйкес жолдар сапасының көрсеткіші бойынша Қазақстан 138 елдің ішінде 108 орында тұр. Істің осындай жағдайына жолдарды салу кезіндегі сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің жоғары болуы себепші [1]. Құрылыс саласында көп кездесетін жағдайды әсіресе ауа райы құбылмалы болғанда анық байқалады. Аздаған жел соқса, соңғы 4-5 жылда салынған үй шатырларының ұшып бара жатқанын байқаймыз я, әлеуметтік желінің хит бейнежазбаларының бірінен тамашайлаймыз. Жоспар бойынша қолданылуға тиісті материалдардың орнына арзан, бірреттікке ғана жарайтын көбіне қытайлық материалдарға салынып, құрылыс сапасыз болып шығады. Салдарынан ол үй құрылыс бітпей жатып құлайды немесе БАҚ өкілдері ертесіне әлгі үйдің құлап қалғанын я, өмір сүруге мүлдем жарамайтынын айтып, дабыл қағады. Денсаулық сақтау мен білім беру салаларын қарастырсақ онда да мәселе өршіп тұр. Денсаулық сақтау саласын қаржыландыру соңғы 10 жылда 5 еседен астам өскен. 2005 жылы 195 млрд теңге бөлінсе, бұл сома 2016 жылы 1 трлн-ға артқан. Дегенмен, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының халықаралық рейтингінде Қазақстан 145 елдің арасында 111- орында. 2016 жылы 80 лауазымды тұлғаға қатысты 200-ден аса сыбайлас жемқорлық қылмысы тіркелген, 22-сі сотталған. Сонымен қатар, бұл салаға мемлекеттік қаржыландыру жыл сайын артып келеді, атап айтқанда Алматы облысына 2013 жылы 54 млрд теңге бөлінсе, 2016 жылы 69 млрд теңгеге өскен. Алайда, бұл сала мамандарының еңбекақысының төмендігі сыбайлас жемқорлықтың өршіп тұрғанының көрінісі [2]. Білім беру саласында да дәл осындай жағдай. Бұл салада сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың жалпы санының 50%-дан астамы мектепке дейінгі ұйымдарға тиесілі. Мысалға, Оңтүстік Қазақстан облысының Мақтаарал ауданында «Балапан» және «2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік білім беруді дамыту» мемлекеттік бағдарламаларын іске асыру кезінде 100 млн тг-ден астам бюджет қаражатын ұрлау фактілері анықталды. Негізінен бұл салаларды көбіне жемқорлыққа бейімділік мемлекеттік сатып алу саласында және ақша қаражатын бөлу, кадр мәселелері, жалақыны есептеу «жоқ жандарға» жалақы есептеу кезінде, жалған аттестаттар, сертификаттар және дипломдар беру кезінде қабылданған шешімдер болып табылады [1].

Жалған сертификаттарды сатып алу бойынша «Астана» медициналық университетінде болған үлкен дауды айтуға болады. Білім саласындағы жемқорлық қазіргі жастардың да санасына ықпалды әсер етуде. Жоғары оқу орындарында сессия сайын ақша жинап беріп баға алатын студенттердің қарасы көбеюде. Оларға грантқа өткізіп беруге уәде беріп, пара сұрайтындар да бар. Кейбір оқу орындарында тіпті үлгерім бағалары да сатылады екен: мәселен емтиханды немесе өздік жұмысын қалай жазғаныңа емес, қанша пара бергеніңе қарай бағанды қойып береді. Сол үшін кейбір студенттер оқудан бөлек, қосымша жұмыс істеп, ақша табуға мәжбүр. Сонымен қатар, ЖОО-ны өз білімімен үздікке бітіріп, жұмысқа орналаса алмай жүргендер мен таныс-тамырлары, «көке-жәкелерінің» арқасында пара беріп небір жұмыс орындарына жайғасқандардың саны қанша? Мұндай жағдайларда жастардың ойлайтыны осы болса керек: «бастысы жақсы білім емес, көкең не қалтасы қалың ата-анаң болса болды. Бай болу керек!». Осы орайда ұлы Ислам дінтанушысы, фақиһ Әбу Ханифа өзінің шәкірті Әбу Юсуфке айтқан өсиеті еске түседі: «Ең алдымен білім ізденуге тырыс. Кейін дүниелік несібенді алу үшін жұмыс жаса. Содан кейін ғана өмірлік жар табуға әрекет жаса. Ал, егер бірінші дүниелік несібенді, байлықты көздесең, білім алуға уақыт таппай қаласың және білімсіз тапқан байлық сені сараңдыққа жетелеп, көзіңді шел басады». Енді ойлап қарасақ, қоғам санасының теріс жолға бағытталып бара жатқанына кімді кінәлаймыз? Оған кім жауапты? «Жастар – келешегіміз, Тәуелсіз Қазақ елінің болашағын құрушылар» десек, онда біз сыбайлас жемқорлыққа көз жұма қарамай, жұмыла күресуге тиіспіз.

Жемқорлыққа төтеп беру үшін ең алдымен үкіметке бағынышты емес қоғамдық ұйымдардан мемлекеттік комиссия құру керек. Қазір елімізде «Нұр Отан», «Коммунистік», «Ақ жол», «Семей Невада», «Азат», «Желтоқсан», «Әділет», «Атамекен», «Жерұйық», «Патриоттар», т.б. партиялар мен қоғамдық ұйымдар бар. Олар өз ішінен ең әділ, ең шыншыл жауапкершілігі мол деген адамын комиссия қатарына қосу керек. Ал ол мүшелер кейін өздері де жемқорлықпен байланысы бар болса, олар өз ұйымына сөз келетінін, артында оның арнамысы тұрғанын сезінуі қажет. Мейлінше, олардың жемқорлықпен айналысуы оларға ешқандай пайда әкелмейтіндей жағдай жасау керек. Содан кейін олардың басты міндеті – мемлекет бюджетінен бөлінген қандай да бір бағдарламаларға дербес тексеріс жүргізу құқығын беру және оның нәтижесін бірден БАҚ-да жариялау. Әйтпесе, еліміздің алға қойып отырған мақсаттарына бюджеттен үлкен көлемде қаржы бөлінеді. Бірақ, олардың басы бар да, аяғы жоқ, үнемі әйтеуір ақша жетіспеушілігі пайда болады. Немесе жұмыстары сапасыз, көңіл көншімейді, кейде тіпті аяқталмай қалады. Ал қаржының неге жұмсалғаны, кімнің қалтасына түсіп кеткені тексерусіз қалады. Осыған қарағанда қазір сыбайлас жемқорлықпен күреседі деген ұйымның бұл іске тоқтау салмай, өз ішінде де бұл дерттің жайылып кеткенін аңғаруымызға болады. Бұл біріншіден.

Екіншіден, мұғалімдер мен дәрігерлердің жалақысын көтеру керек деп ойлаймыз. Олардың айлық табысы депутаттар мен әкімдердің жалақысынан 10 есе кем. Ал негізі дәл сол маман иелері қоғамда ең маңызды орында тұруы тиіс, өйткені оқытушы да емдеуші де, жастардың білімді де, дені сау болуына жауапты сол кісілер. Демек, олардың жалақысы толыққанды өмір сүруіне жетерліктей болуы тиіс. Жемқорлықпен айналысуда алдыңғы орынға осы білім беру мен денсаулық сақтау салалары жарысып келеді. Әрине, барлығы жалақының аздығынан деп кесіп айтуға келмес, бірақ ЖОО-дағы парақорлықтың өршіп тұрғанының бір себебі осы болса керек. Екінші бір себеп, ол басшылықтың бейқамдығы немесе тиісті түрде онымен күресуге қабілетінің жоқтығында. Әр ЖОО, мектеп қабырғасы, балабақша, аурухана болсын кез келген қоғам қажеттілігіне қарай құрылған ұйымның басшысы өзі басшылық жасап отырған жерінде жемқорлықтың болмауын қаласа, ол жерлерге тиісті қатаң әкімшілік заңнамаларын құрып, қадағалау мен жазалау шараларын қолданар еді. Сондықтан да, мәселен ЖОО басшылығын және оның қарамағында болатын лауазым иелерін Президент немесе Үкімет емес сол оқу орнының студенттері мен мұғалімдері өздері ашық түрде сайласа және әр 4 жылда бір рет сол басшылықтың ауыстып отыруы лазым. Сонымен қатар, дербес қоғамдық бақылауды күшейту керек. БАҚ арқылы университеттерде болатын парақорлықты халыққа үздіксіз жария етіп отыру қажет.

Үшіншіден, қоғам санасын жемқорлыққа, парақорлыққа қарсы қоюға ұдайы күрес жұмыстарын жүргізу керек. Мысалы, баланы мектеп қабырғасында оқып жүрген кезінен бастап, жемқорлықтың қоғамға аса қауіпті індет, әрі жазаның ауыр болатынын үздіксіз тәрбие сағаттары арқылы, онымен қоса шарифат бойынша парақорлықтың ауыр күнә екенін тереңінен түсіндіріп, діни сауатын да жетілдіру аса қажет. *Жалпы, Ислам шарифатында кез-келген мәселенің үкімі - Құран аяттары мен хадиснама деректеріне жүгіне отырып шығарылады. Бұл жөнінде Алла Тағала қасиетті Құран Кәрімде (Мәида сүресі, 42-аят): «Олар өтірікке құлақ салушы, арам жеушілер. (Мұхаммед F.C.) егер олар саған келсе, араларына үкім бер, немесе олардан жүзіңді бұр. Егер олардан жүз бұрсаң, олар саған ешбір зиянын тигізе алмайды. Ал егер араларына үкім берсең, тура үкім бер. Шәксіз Алла турашылдарды сүйеді», - деген. Аяттағы «арам жеушілер» дегені - өзгенің мал-мүлкін иемденіп, ақысын жегендер. Енді бір аят жолында Алла Тағала (Бақара сүресі, 188-аят): «Араларыңдағы малдарыңды арам жолмен жемеңдер. Сондай-ақ біле тұра адамдардың малынан бір бөлігін жеу үшін билерге апармаңдар», - делінген. Мұндағы аят жолында мағынасы ашық келген [3]. «Балаларыңның халал мен харам, дүние мен Ақырет туралы көздерін ашпай, қанша жерден білім берсеңдер де, бәрі бос, зая кетті дей беріңдер» - дейді Р.Т. Эрдоган.*

Төртіншіден, заң мен жазалау шараларының, сот үкімінің қаншалықты орындалып жатқанына да мән беру керек. Осы күнге дейін «ақ жағалылардың» көпшілігі жемқорлық пен пара беруден ұсталып, жайлы орындарынан айырылып қалды. Жазалары – темір тордың ар

жағында 10-15 жылдай өмірін өткізу. Сот осындай шешім қабылдағанымен, олар ол жерде ары кетсе 5-7 жылдай уақытын өткізер. Сөйтіп, тағы да пара беріп, ол жерден сытылып шығып кеткендер де бар. Көріп тұрғанымыздай, сыбайластықтың шегі қалмаған. Сондықтан да, заңның толыққанды жұмыс атқаруын қамтамасыз ету үшін сот жүйесін де бақылауға алу керек, я болмаса министірліктерден бастап бүкіл мемлекеттік қызметтегілерге толығымен Италиядағыдай «таза қол» операциясын немесе Грузияның «раушан гул» тәжірибесін еліміздің мемлекеттік басқару мен мемлекеттік қызмет өткізу керек. Ең алдымен, елдің сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресуге жүргізіп отырған еліміздің ішкі саясатын дұрыс жолда тазартып алсақ, кейінгілердің мәселесі де өз шешімін табаар.

Бесіншіден, қазіргі таңда сыбайлас жемқорлықпен белсенді түрде күресіп жатқан елдердің жүйесін қарастырып, тәжірибелерін елімізге ендіру керек. Қазақстан Республикасы үшін сыбайлас жемқорлықпен күресте «үздік тәжірибелерді» қолдану үшін жемқорлықпен күрестің әлемдік тәжірибесін зерттеу және талдаудың маңызы зор көкейтесті мәселе болып қала бермек.

Қазіргі қоғамда елдердегі жемқорлық деңгейін анықтау үшін көптеген зерттеулер, мониторингтер жүргізіледі. Солардың ішіндегі маңыздылары жемқорлықты қабылдау индексі, пара төлеушілер индексі, қылмыс құрбандарына халықаралық шолу, мемлекеттік айқындықты (тазалықты) бағалау индексі, жаһандандыру индексі т.б. Көптеген зерттеулер ішінде әлемдегі сыбайлас жемқорлық туралы жалпы ең толық әрі дұрыс мағлұмат беретін және жемқорлық факторларын анықтайтын *Трансперенси Интернэшнл халықаралық зерттеу ұйымы* болып табылады. Трансперенси Интернэшнл (Transparency International) сөзінің аудармасы Халықаралық айқындық деген мағынаны білдіреді, (Прозрачность) – бұл халықаралық деңгейде және жеке елдердегі сыбайлас жемқорлықпен күресті зерттейтін тәуелсіз коммерциялық емес ұйым. Олардың мақсаттарының бірі – билік органдарының айқындығына, есеп берушіліктеріне қол жеткізу. Transparency International бөлімдері көптеген елдерде құрылған, олардың барлығын ең алдымен қаржы саласындағы айқындықты қалыптастыруға бағытталған жемқорлыққа қарсы идеология біріктіреді. Бұл - ұзақ уақыттан бері сыбайлас жемқорлықтың сан-алуан салалардағы көріністерін зерттеп, анықталған мәселелердің шешу жолдарын ұсынатын көпшілікке танымал ұйым. 1993 жылы Transparency International әлемдегі жемқорлық деңгейін жүргізетін статистикаға балама ретінде пайда болды десек те болады.

Аталмыш ұйымының 2008 жылы жариялаған мәліметтеріне сүйенсек, сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі бойынша Азия өңіріндегі ең төмен ел *Сингапур* болып табылады екен. Transparency International ұйымының есебі бойынша сыбайлас жемқорлықтың ең төменгі деңгейі 10 балл деп есептелінсе, 9,2 баллдық жүйемен Сингапур елі 4-ші орында тұр. Бұл рейтингте Қазақстан 2,2 баллмен 145-ші орынды иеленгенін айта кеткен жөн. Дамыған Сингапур елінің сыбайлас жемқорлықпен күресудегі жетістікті тәжірибесі біз үшін құнды, себебі біздің де менталитетіміз «азиаттық», сонымен қатар бұл «цифрлық экономикасы» бар мемлекет тәжірибесі болып табылады. Бүгінгі таңда Сингапур елі сыбайлас жемқорлыққа қатысты ең «таза» мемлекеттердің қатарында. Сингапур билеушілері, шынымен де, жемқорлықпен күрестің қызмет етіп тұрған және нәтижесін беріп отырған тиімді тетігін жасай білді. Бұл елде жемқорлықпен күрес үздіксіз жүргізіліп отырады. Бұған 1952 жылы құрылған сыбайлас жемқорлық жағдайларын тергеу Бюросы арнайы органының үздіксіз жұмысы дәлел. Бюро мемлекеттік шенеуніктер арасында болған жемқорлыққа қатысты жағдайларды тексеріп, тиісті органдарға қажетті шараларды қолдану үшін хабарлап отырады. Сонымен бірге, сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне жақын мемлекеттік органдардың жұмыс істеу әдіс-тәсілдерін басқару жүйесіндегі «әлсіз тұстарын» айқындау мақсатында зерттейді. Егер жемқорлық әрекеттерін тудыратын жағдайлар табылса, Бюро бұл органдардың басшыларына тиісті шараларды қолдануды ұсынады. Сингапур елінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының басты идеясы «жеке тұлғалардың сыбайлас жемқорлыққа қатысты әрекет жасауға мүмкіндіктерін, жағдайларын болдырмауға мейлінше тырысу» болып табылады. Бұл бірқатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұстанымдардың негізінде жүзеге асырылады, мысалы:

- мемлекеттік қызметшілердің еңбекақысы жеке секторларда табысты жұмыс істеп жүрген тұлғалардың орташа еңбекақысы көлемінде есептелінеді;
- пара беруші де, пара алушы да жақтарға қатаң шаралар қолданылады;
- мемлекеттік лауазымдық тұлғалардың мүлкі, активтері, қарыздары туралы жыл сайын тексеруші есеп жүргізіледі;
- саяси сатылмайтын көшбасшылардың моральдық беделін қолдау үшін жоғары лауазымдардағы шенеуніктердің жемқорлыққа қатысты әрекеттеріне қатаң түрде қарау;
- сыбайлас жемқорлық жағдайлары туралы хабарлаған адамдар жайлы құпия ақпараттарды қатаң сақтау;
- шенеуніктерді алмастыру, «кездейсоқ сан әдісі бойынша» жоспарланбаған тексерулер жүргізу;
- экономиканы дамыту үшін артық әкімшілік кедергілерді жою;
- әр 3-5 жыл сайын сыбайлас жемқорлыққа қатысты жүргізілген шараларға мониторинг, талдау, сараптама жүргізу.

Сингапурдің мемлекеттік қызметі меритократия (жеке еңбегінің жүйесі), бейтараптық, қоғамға есеп беру, адалдық, жемқорлыққа қарсы тәртіптілік негізінде қызмет етеді. Ол халықтың әр арызына мұқият көңіл бөледі. Әр Министрлікте жұмыс сапасын арттырумен шұғылданатын бөлімдер қызмет атқарады. Жұмыс сапасын арттыру мақсаттарының бірі-қызмет көрсету тұтынушыларын 15-20 минуттан артық күттірмеу. Мемлекеттік қызметті дарынды, қабілетті мемлекеттік қызметшілермен қамтамасыз ету үшін, мектеп қабырғасындағы келешегі зор, озық оқушыларды анықтап, оларды оқу барысында қолдап, университеттерге түсу үшін шәкіртақылар тағайындап, шетелдерде оқыту мәселесіне көңіл бөлген. Біртіндеп Сингапурдің мемлекеттік қызметінде ең дарынды әрі қабілетті, білікті мамандар жұмыс істей бастады.

Сингапур ақша саясатына қатаң бақылау қоя білді. Мысалы, сайлау кампанияларында шығындарға қатаң шектеулер қою, жеке министрліктер мен парламент мүшелері үшін емес, тек саяси партиялардың пайдасына ғана қайырымдылық көрсету, үкімет саясатына пара беру арқылы әсер етпек болғандардың әрекеттеріне жол бермеу.

Бұл мәселе төңірегінде қоғамдық пікірді қалыптастыруда, сыбайластық фактілерін әшкерелеуде БАҚ-ның атқарар мәні зор.

Сыбайлас жемқорлықпен күрес - Сингапурдің экономикалық өсуінің басты факторларының бірі. Сингапурдің сыбайлас жемқорлықпен күрес тәжірибесі күшті саяси ерік-жігер мен жалпы қоғам тарапынан түсінушілік пен қолдау болса, жемқорлықтың тамырына балта шабуға болатынын көрсетеді [4].

ҚХР-да жиі-жиі талқыланатын жемқорлық жанжалдар мемлекеттік қызметкерлердің мұндай қылмыстық әрекеттеріне қарсы белсенді және нәтижелі күрес жүргізілуін көрсетеді. «Соғыс стратегиясы» атты сыбайлас жемқорлыққа қарсы Қытайда жүргізілген күрес тәжірибесі қызықты. Бұл күрес 1951 жылдың желтоқсанында, бүкіл Қытайда «үш қарсы» (сыбайлас жемқорлыққа қарсы, бюрократтыққа қарсы, ысырапшылыққа қарсы) бағдарламасымен бірге басталды. Бұл кезде мындаған адамдарға сыбайлас жемқорлық қатынастарына түскендері үшін өлім жазасына үкім шығарылды. Тек қана сыбайлас жемқорлық туралы істерді қарастыратын арнайы халық соттары құрылды. Үкімет әр адамнан оған сыбайлас жемқорлық туралы білетінін хабарлауды талап етті. Компания ресми түрде 1952 жылдың маусымында аяқталды. Акция нәтижелері таң қаларлық. Тіркелген сыбайлас жемқорлық саны 1950 жылы 500000-нан орта есеппен 1951 жылдан 1965 жылға дейін 290000-ға дейін төмендеді [4].

АҚШ-та жоғары лауазымды тұлғалар жөніндегі қылмыстық істерді Вашингтондағы округтік федеральды соттың арнайы бөлімімен тағайындалатын тәуелсіз прокурор тергеу жүргізеді. Сонымен қатар, АҚШ конгресс комитеттері президентпен және жоғарғы лауазымды адамдармен жасалған құқық бұзушылық фактілерін тергеуге құқылы. Мемлекеттік өкіметтің федеральды органдарында сыбайлас жемқорлықты тергеуде негізгі рөлді Федеральды тергеу бюросы атқарады. Тағайындалған және сайланған лауазымды тұлғалардың жасаған әрекеттері

федеральды заңдарды бұзушылық болып танылса, қылмыстың осы түрі бойынша ФТБ сот жүргізу құқығы тек федеральды ғана емес, сондай-ақ штаттық және жергілікті басқару деңгейлерінде таратылады [4].

Жоғарыда айтылып өткендей, АҚШ тек ұлттық сыбайлас жемқорлыққа байланысты емес, сондай-ақ халықаралық жемқорлық тәжірибесіне байланысты заң бастамаларын қабылдайды. АҚШ-та алғашқы рет шетел шенеуніктерін параға сатып алуға тыйым салатын «Шетел сыбайлас жемқорлық тәжірибесі туралы» Заң қабылданды (1977 ж.). Дәл осы актіні қабылдаудың арқасында және АҚШ-тың басқа елдерде осыған ұқсас заңды қабылдауды үнемі талап етуіне байланысты (әлемдік рыноктағы америкалық компаниялардың бәсекеге қабілеттілігі еместігі фактісін жою үшін), 1997 жылдың желтоқсанында қабылданып, ал 1999 жылдың ақпанында Халықаралық мәмілелерді іске асыру кезінде шетел мемлекеттік шенеуніктерді параға сатып алуға қарсы күрес туралы ОЭСР Конвенциясы күшіне енді. Конвенция қол қойған елдерді шетел шенеуніктерін параға сатып алу үшін қылмыстық жауапкершілікті алдын ала қарастыратын ішкі заңдарды қабылдауды міндеттейді [4].

Біздің еліміз – Қазақстанның соттық-құқықтық қатынастары бойынша бай тарихи тәжірибесі бар. Көшпелі қоғам негізінде құрылған қазақ әділ соты өзінің бірегейлігіне қарай жалпыға қадірі артып, «Әділеттіліктің алтын ғасыры» деп аталды. Халық жадында алтын ғасыр би әділдігінің және Тәуке хан билігінің кезіндегі заңдылықтың өркендеу кезеңімен байланысты. Билер соты қазақ қоғамының өмірінде нығаю рөлін атқара отырып, мемлекеттің маңызды институтына айналып, оның тірегі болды. Осы кезде атақты «Жеті Жарғы» жарық көрді [4]. «Жеті Жарғының» негізгі бөлімдері:

1. «Жер дауы» - мұнда жайылым мен суат туралы дауларды шешу жолдары қарастырылған.

2. Отбасылық неке қию заңында некені қию, некені бұзу тәртібі, ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері, отбасы мүшелерінің мүліктік құқықтары белгіленген.

3. Әскери заң, әскери міндетін атқаруды, бөлімдерді құруды және әскери бастықты сайлауды реттейді.

4. Сот туралы ережеде сот ісінің тәртібі белгіленген.

5. Қылмыстық Заңда өлтіруден басқа әртүрлі қылмыстар үшін жазалау түрлері белгіленген.

6. Құн Заңында өлтіру және денеге ауыр зақым келтіргені үшін жазалау түрлері белгіленген.

7. «Жесір дауында» жесірлер мен жетімдердің жеке және мүліктік құқықтары, сондай-ақ қайтыс болған адамның туыстарының оларға қатысты міндеттері реттелген.

"Жеті Жарғыға" сәйкес қылмыстық жауапкершілікке тікелей қылмысты адам тартылады, сонымен бірге қауымның ұжымдық жауапкершілігі қағидасы кеңінен тараған. Сонымен, егер жауапқа тартылушы сотқа келмесе немесе тиісті айыппұлды төлемесе, онда айыппұл бүкіл қауымға салынатын. Мұндай жағдайда қауым мүшелеріне жауапқа тартылушыға өз қалаулары бойынша жаза қолдану құқығы беріледі. Қазақтарда бас бостандығынан айыру сияқты жазалау шарасы да, абақты да болмаған. Зерттеушілер қазақтардың қылмыстық құқығының адамгершілігін атап өтеді. Тек жеке жағдайда ғана өлім жазасы қолданылған. Мұндай жағдайларға зорлау және біреудің әйелін ұрлау жатады. Үкімді орындайтын ешқандай арнайы органдар болмаған. Бұл құқыққа талапкер ие болған [4].

Билер соты жоғары адамгершілік соты ретінде судьяның параға сатып алынбаушылығы, сот шешімдерінің адамгершілік бейімделуі және әділеттілік мәні ретінде, соттың ашықтығы және әйгілігі, сот шешімін дәлелдеуде және негіздеуде судьяның шешендігі, соттың екі жақты бірін-бірімен татуластыруға және құқық бұзушылықпен келтірілген зиянның орнын толық толтыруға бағытталуы сияқты қағидаларына негізделіп, құрылды. Билер сотының ең әйгілі ерекшеліктерінің бірі – оның руханилығында: қарастырылған даулардың рухани мазмұны әрдайым басым болды, билер ең алдымен қоғамда қалыптасқан адамгершілік нұсқауларды ұстануға тырысқан [4].

Қорта айтқанда, жемқорлықты бірден тамырымен қоса жұлып ала салатын әзірге ешқандай арнайы әдіс жоқ. Тек үздіксіз күрестер мен нәтижелі тәжірибелер ғана бар. Біз сол «жаңалықтардан» өз еліміздің менталитеті мен жеке тұлғаға деген құрметті ескере отырып, ең тиімдісін, ең жақсысын тандап, жемқорлықсыз, таза елге айналуға үнемі талпынуымыз қажет. Ол үшін біз заңгерлер әділетті де білімді иманы мен адамгершілі мол заңның нормаларын құрметтейтін азамат ретінде еліміздің ертеңіне бүгіннен бастап атсалысуымыз қажет деп ойлаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл Агенттігінің мақаласы. Астана 2017 жыл
2. Егемен Қазақстан. 29.03.2017 ж.
3. Капалбаева Ж. 21.06.2015 ж. https://www.inform.kz/kz/islamda-zhemkorlykty-n-ukimi-kanday_a2799003
4. Шығыс Қазақстан облысы әкімдігінің ресми интернет ресурсы. Өскемен қ., 2009 ж. <http://www.akimvko.gov.kz/kz/right/otchet-po-analizu-luchshix-praktik-mezhdunarodnogo-opyita-v-sfere-borbyi-s-korrupcziej.html>.